

J. Pleps, E. Pastars, I. Plakane

Konstitucionālās tiesības

J. Pleps, E. Pastars, I. Plakane
Konstitucionālās tiesības

— Rīga : Latvijas Vēstnesis, 2004. – 732 lpp.

© Jānis Pleps, 2004
© Edgars Pastars, 2004
© Ilze Plakane, 2004
© Latvijas Vēstnesis, 2004

Zinātniskais redaktors Aivars Endziņš
Korektore – Liēna Henke, Agija Kalme

Izdevējs

LATVIJAS VĒSTNESIS

Bruņinieku ielā 41, Rīgā, LV-1011, tālr. 7310675

ISBN 9984-731-39-1

3. nodaļa Demokrātiska republika

I. Tautas jēdziens

1. Atšķirīgas izpratnes par tautu. Demokrātiskā republikā valsts varas avots un tās nesējs ir valsts tauta. Latvijas Republikas Satversmes 2.p. nosaka: “Latvijas valsts suverēnā vara pieder Latvijas tautai.” “Latvijas tauta” kā politisks jēdziens ir pretstats etnogrāfiskam jēdzienam “latviešu tauta”. Ar šo jēdzienu tiek aptverti visi pilntiesīgie Latvijas pilsoņi, kuriem ir tiesības piedalīties tautas suverenitātes principa īstenošanā.¹

Visos laikos ir bijuši centieni jēdzienu “valsts tauta” traktēt atbilstoši politiskajām vajadzībām, tā saturu sašaurinot vai paplašinot. Lietuvas Republikas 1938. gada Konstitūcijas projekta apspriešanās premjerministra vietnieks J. Stanišauskis paskaidroja, ka ar jēdzienu “tauta” ir jāsaprot ne tikai lietuviešu tauta, bet gan visi Lietuvas pilsoņi. Šādam skaidrojumam bija būtiska nozīme, jo sākotnējā Konstitūcijas projektā, sekojot nacionāl-sociālistiskās Vācijas paraugam, bija paredzēts visu Lietuvas tautu sadalīt lietuviešos un pārējos pilsoņos. Tomēr šī ideja neguva atbalstu.²

Mūsdienās tiek paustas bažas, ka ar jēdzienu “Latvijas tauta” varētu saprast nevis Latvijas pilsoņu kopumu, bet gan visu Latvijas pastāvīgo iedzīvotāju kopumu.³ Zināms pamats šādam viedoklim ir, jo “teiciens “Latvijas tauta” ir tīri tehnisks termins. Par valsts tautu valststiesībās sauc visu to iedzīvotāju kopību, kas dzīvo zināmā teritorijā.”⁴

2. Jēdziena juridiskais saturs. Franču tiesībzinātnieks E. R. Labulē jau 19. gs. rakstījis, ka “vārdam “tauta” ir precīzi noteikts juridisks saturs; tas ir vēlētāju korpuss, viss pilsoņu kopums, kuriem konstitūcija uztic noteiktā formā īstenot suverenitāti. Pūlis nav tauta; politiski tam nav nekādu tiesību, tā griba nekad nevar radīt likumu”⁵

Uz šo ieskatu norādījis arī prof. K. Dišlers: “Teorētiskos sacerējumos nereti sastopam ieskatu, ka tauta šinī speciālā nozīmē (jēdzienā par tautas suverenitāti) apzīmē to pašu, ko tā sauktais elektorāts jeb vēlētāju korpuss, t.i., ne visu pilsoņu kopumu, bet visu politiski pilntiesīgo pilsoņu kopumu.”⁶ Lai gan “politiski pilntiesīgo pilsoņu kopums kā valsts varas orgāns bieži tiek saukts par elektorātu, šis nosaukums nav

piemērots demokrātijām ar tiešas tautvaldības institūtiem, kāda ir arī Latvija, jo elektorāts nozīmē tikai vēlētāju korpusu, tātad orgānu ar tikai vienu kreatīvo funkciju. Turpretim Latvijā politiski pilntiesīgo pilsoņu kopumam bez kreatīvās funkcijas pieder arī ļoti svarīgā konstitutīvā un leģislatīvā funkcija”.⁷ Tāpēc tautas jēdzienam demokrātiskā izpratnē atbilst visu valsts pilsoņu kopums, bet pilntiesīgie pilsoņi rīkojas visu pilsoņu vārdā.

Demokrātijas pamats ir valsts pilsoņi, kas ir apvienojušies politiski funkcionējošā sabiedrībā. Sasaisti starp tiem nosaka un ierobežo pilsonības tiesiskās saites, kas norāda uz oficiālu piederību cilvēku kopumam, kuri ir valsts varas sistēmas pamats. Pilsoņu liktenis ir nesaraujami saistīts ar valsts likteni, kuru tie veido. Viņi vienādā mērā izjūt valsts panākumus un sasniegumus, kā arī cieš no valsts iekšējā vājuma un ārējā apdraudējuma. Pilsoņi un tikai pilsoņi politiskajā izpratnē veido tautu, no kuras izriet visa valsts vara.⁸ Krievijas Federācijas Konstitūcijas preambulā ir norāde uz Krievijas Federācijas daudznacionālo tautu, kas uz savas zemes apvienota kopējā liktenī.

II. Demokrātijas jēdziens

1. Demokrātijas būtība. Jebkura cilvēku kopība var pastāvēt tikai tad, ja to pārvalda, pretējā gadījumā tā nav kopība, bet gan pūlis. Pārvaldīt var divējādi – ar autoritārām un demokrātiskām metodēm. Pirmajā gadījumā pārvaldišanu veic viena persona vai šaura personu grupa, otrajā gadījumā – pēc pašas tautas gribas izvēlēti pārstāvji.⁹ Tomēr tā ir vienkāršota pieeja demokrātijai, jo gandrīz visi režīmi par savas varas avotu uzskata tautu un tauta bieži vien atbalsta šos režīmus. Netiešā demokrātija, kur tauta izvēlē savus pārstāvjus, lai tie valdītu, ietver arī diktatoriskus režīmus. Demokrātija ir tikai un vienīgi tautas visvarenības iemiesojums – absolūta vara, kas cenšas kļūt par tirāniju. Tautas izvēlētie pārstāvji var ignorēt tautas gribu, ja nav mehānisma, kā viņus piespiest to ievērot. Lai arī kādu demokrātiju aplūkotu – tiešo vai netiešo –, tā nozīmē tikai tautas absolūtu, haotisku varu, kas apliecina principu – visa vara nāk no tautas. Cita lieta, kā šo varu īsteno.

Demokrātija ir tautas varas absolūtisma princips, tāpēc tā jāskata kopā ar citiem principiem. Demokrātiskas valsts ideja nav atraujama

3. nodaļa. Demokrātiska republika

no tiesiskas valsts idejas, kur valsts nodrošina tiesību prioritāti savā organizācijā un darbībā, kā arī attiecībās ar sabiedrību, savukārt tiesiskas valsts ideja bez republikas principiem ir utopija. Demokrātija ir tikai sākotne, kam var būt vairākas formas. Modernā demokrātija ir pārstāvnieciskā demokrātija, kas īstenojas republikas vai monarhijas veidā. Demokrātija nav jāsaprot tikai kā brīvība, tai ir nepieciešams ietvars, ko sniedz republikas forma. Demokrātiska republika ir iekārta, kas neļauj attīstīties stihiskai tieksmei pēc brīvības, bet kalpo tai, veicina demokrātijas attīstību un uzplaukumu līdz pat vienlīdzīgai sociālo labumu sadalei, vienlīdzīgām vēlēšanām un vienlīdzīgai valsts amatu, izglītības un īpašuma pieejamībai.

Savu izpratni par demokrātijas un brīvības attiecībām sniedzis vācu filozofs I. Kants. Viņš rakstījis, ka demokrātija neizbēgami ir despotisms, jo tā nodibina varu, kur visi izlemj viena vietā un pretēji šī indivīda interesēm. Veidojas kopējās gribas pretruna ar atsevišķa indivīda gribu un brīvību. Tomēr atsevišķa indivīda tiesību absolutizēšana noved tikai un vienīgi pie anarhijas – “nekādu varu, kas uzspiež citiem savu gribu, nekādu cilvēka valdīšanu pār cilvēku”.¹⁰ Republiku un monarhiju var pretnostatīt tikai tādā gadījumā, ja ar monarhiju saprot absolūtu monarhiju, kādu mūsdienās nav daudz. Arī diktatūra ir forma, kā īstenojas vara – sākotnēji, iespējams, tautas vārdā, bet vēlāk tautas vietā. Nevienai republikai un nevienai monarhijai nav nekā kopīga ar autoritāriem un totalitāriem režīmiem. Šiem režīmiem ir maz sakara arī ar demokrātiju, jo tautai tajos ir ierādīta otršķirīga loma, lai arī pats režīms tā neuzskata. Tiešā demokrātija ir utopija un nav īstenojama nedz republikas, nedz monarhijas formā. Tiešā demokrātija ir tā pati diktatūra, ja tiek īstenota visā pilnībā.

2. Balsu vairākuma princips. Lēmumu pieņemšana ar balsu vairākumu ir viena no mūsdienu demokrātijas pazīmēm, tās principiāla īpatnība. Šajā lēmumu pieņemšanā katram viedoklim ir vienāds svars un nav pieļaujama to diferencēšana. Balsis var tikai saskaitīt, bet tās nedrīkst svērt.¹¹

Tomēr vairākuma princips pakļauts vairākiem ierobežojumiem, uz kuriem balstās tā īstenošana: cilvēka cieņas ievērošana, ikviena indivīda līdzdarbošanās un mazākuma viedokļa respektēšana. Cik vien tas ir

iespējams, vairākumam lēmumu pieņemšanā ir jātiecas uz sabiedrības konsensu, taču, tā kā tas pilnībā nav iespējams, vairākumam ir jārespektē mazākums un tas nedrīkst izrēķināties ar politiski citādi domājošajiem.

Mazākuma tiesības izriet no politiskās vienlīdzības principa, kas nodrošina visiem vienādas iespējas uz valsts varas iegūšanu savu politisko mērķu īstenošanai sabiedrības labā. Tas balstās uz indivīda brīvību saglabāt savu domu un darbību neatkarību no ārēja spiediena. Tādējādi demokrātiskas valsts iekārtas pamatu un saturu nosaka nevis normatīvi noteiktas cilvēka dabas īpatnības vai dievišķā griba, bet gan precīzi izstrādāti šī režīma apstākļos dzīvojošu cilvēku lēmumi.¹²

3. Tautas suverenitāte un tautvaldība. Tautas suverenitātes princips (*public sovereignty, sovereignty of people*), kas nosaka tautu par visas valsts varas avotu un tās nesēju, ir jānošķir no tautvaldības principa (*authority of people*). Tautas suverenitātes princips ir nemainīgs kā ideālā kategorija, uz kura sasniegšanu ir jātiecas, bet tas var pastāvēt arī nedemokrātiskās valstīs. Bez tautvaldības tautas suverenitātes ideja pastāv tikai kā formāla kategorija, kurai ar politiskajām reālijām ir attāls sakars. Tautvaldība, pretēji tautas suverenitātes principam, ir mainīgs lielums, jo katrā valstī tiek meklēts atbilstošs ietvars, kādā īstenot tautas suverenitātes principu.¹³

Parasti demokrātija arī tiek skaidrota kā tautvaldība, taču šajā pieņēmumā ir milzīga kļūda. Demokrātija nav nekas vairāk kā absolūta tautas vara, kas tiecas kļūt par tirānu. Tauta kā varas avots nepazīst šķēršļu savai gribai, jo demokrātija ietver priekšstatu par neierobežotu tautas gribu, kas pati par sevi ir leģitīma. Turpretī tautvaldība kā dinamiska tautas suverenitātes izpausme konkrētā valstī iekārtā mainās līdzī izpratnei par tautas suverenitāti.

Šobrīd tautas suverenitātes principa saturs ir sašaurināts, no tā izriet arī attiecīga tautvaldības izpausme. Savukārt demokrātija nespēj sašaurināt sevi ietvertu tautas absolūtismu, jo tas ir vienīgais demokrātijas jēdziena saturs. Ideja, "ka tauta pati var tiesu spriest, likumus dot un pati tos izpildīt – tāda demokrātijas beidzamā konsekvence var gulēt tikai tālā pagātnē, bet nevis nākotnē. Tālā pagātnē mēs varam iedomāties, ka zem ozola sapulcējas tauta, tur spriež likumus, tur tiesu, bet tagad dzīve ir tik kvalificēta un tik diferencēta, ka tāda veida tiešā demokrātija ir utopija".¹⁴

3. nodaļa. Demokrātiska republika

Arī tautas ievēlētie pārstāvji šo funkciju izpildei, ja pastāv tikai demokrātijas ideja, kļūs par tirāniem, jo demokrātija ir nemītīgs balanss starp pašas tautas tirāniju un viņas izvēlēto priekšstāvju despotismu. Tāpēc ir nepieciešama konstitūcija, kuras pamatā atrastos tautas taisnīguma izpratne un kas katram noteiktu pakļaušanās un valdīšanas robežas, pamatojoties uz politiskās vienlīdzības ideju.¹⁵

Tautvaldība nozīmē civilizētu mehānismu, kā atklāt un īstenot tautas gribu tiešās demokrātijas un pārstāvnieciskās demokrātijas formā.¹⁶ Tautvaldība kā svarīgākā valstiskuma pazīme raksturo ne tikai valsts būtību, bet arī visu līdzekļu un metožu kopumu, ar kuru visas valsts varas institūcijas, vietējās pašvaldības un amatpersonas īsteno tām Konstitūcijā un likumos noteiktās pilnvaras.¹⁷ Tautvaldība ir konstitucionālās iekārtas pamats, kas nosaka tautas gribu kā visas valsts varas avotu, taču šī tautas griba nedrīkst būt neierobežota.¹⁸ Atsevišķs indivīds, viņa tiesības un brīvības ir augstākā vērtība, tāpēc tauta nevar īstenot neierobežotu varu. Varai ir nepieciešams vērtību regulators, kā cilvēka brīvība, bet tāpat cilvēka brīvībai ir vajadzīga varas regulēšana, lai viena cilvēka brīvība neapspiestu cita cilvēka brīvību.¹⁹ Konstitūcija kā cilvēka brīvības un varas mijiedarbība un demokrātiska republika ir būtiskākie tautas suverenitātes īstenošanas priekšnoteikumi tautvaldības formā. Ja iztrūkst kāds no šiem elementiem, tautvaldības vietā stājas demokrātija, kurā izpaužas neierobežotas tautas suverenitātes ideja.

Demokrātijas būtiskākais pamatelements ir atziņa, ka tauta ir valsts varas avots un tās vienīgais nesējs, bet despots ir viegli vadāms un maldināms. Veikli politikāņi spēj maldināt kā absolūto monarhu, tā, vēl jo vairāk, tautas vairākumu. Populistu iedvesmots, tautas vairākums Atēnās “demokrātiski” notiesāja uz nāvi sengrieķu domātāju Sokrātu un pakļāva ostrakismam izcilākos valsts karavadoņus. Kā rakstījis holandiešu filozofs B. Spinoza, demokrātija ir labākā no valsts pārvaldes formām, jo tajā neviens savas tiesības nenodod citam, zaudējot tās, bet gan sabiedrībai kopumā, kuras daļa ir viņš pats,²⁰ taču tajā pašā laikā demokrātija nevar nodrošināt šo nodoto tiesību aizsardzību pret vairākuma gribu. Tautvaldība turpretī paredz atsevišķa indivīda tiesību nodošanu sabiedrībai kopumā un šī indivīda vēlāku aizsardzību no sabiedrības vairākuma gribas tirāniskajām tieksmēm.

Demokrātija un tautvaldība tiecas uz varas atrašanās tautas rokās, kura pati tieši vai netieši vadītu savu dzīvi, un uz ASV prezidenta Ā. Linkolna vārdu par “tautas valdīšanas caur tautu priekš tautas” īstenošanu.²¹ Demokrātijā tauta ir monolīts un paštaisns vairākums, kam ir tiesības apspiest mazākumu, bet tautvaldības izpratnē tauta sastāv no atsevišķiem cilvēkiem, kuru intereses un vēlmes formē kopējo tautas gribu, aizsargājot arī katra atsevišķa indivīda tiesības uz savu pasaules uzskatu un viedokli, un atsevišķi indivīdi respektē kopējā vairākuma gribu. Tautvaldība nedod indivīdam tiesības rīkoties voluntāri, bet viņam ir tiesības piedalīties lēmumu pieņemšanā un pienākums pakļauties vairākuma pieņemtajam lēmumam, vienalga, vai viņš ir to atbalstījis vai ne.

III. Tiešās demokrātijas elementi republikā

1. Tiešā demokrātija un mūsdienu republika. Tiešās demokrātijas un republikas jēdzieni ir pretēji un nesavienojami, jo republikas principi nepieļauj kādu absolūtu tirānisku varu, kas pati lemj, pati dod likumus un arī tiesā, resp., varas dalīšana nav pat iedomājama. Ļoti lielā vairumā valstu ir sastopami tiešās demokrātijas elementi, piemēram, referendumi. Šāda prakse nav pretrunā ar republikānisma principiem, jo apelē pie tautas pēc noteiktiem principiem un noteiktā kārtībā.

Satversmes izstrādāšanas komisijas loceklis F. Cielēns rakstījis: “Rainis un Dzelzītis aizstāvēja referendumu un iniciatīvas tiesības pēc Šveices parauga, kas ir reāls institūts un var funkcionēt ar samērā nelielu pieprasītāju skaitu. Viņi nesaredzēja, ka Šveicē referendumu un iniciatīvas tiesības ir vēsturiska atlieka no seniem primitīvās demokrātijas laikiem. [...] Es tomēr kategoriski aizstāvēju uzskatu, ka taisni modernai demokrātijai tiešā likumdošana nav pieņemama, jo dzīve un likumi paliek arvien sarežģītāki, kur bieži pat atsevišķam deputātam ir grūti izprast visu likuma komplicēto saturu un izšķirties par balsošanu. Bez tam nemaz nevajag radīt ilūzijas, ka tauta vienmēr ir gudrāka par deputātiem. [...] Referendums un iniciatīva atver ceļu visādam demagoģijai, klerikālai un konservatīvai. Referendumu un iniciatīvu var uzņemt mūsu satversmē, bet tikai kā ļoti ierobežotu korektīvu parlamentārajai likumdošanai. Frakcijas vairākums pievienojās maniem uzskatiem un galarezultātā arī mūsu satversmē tie guva iemiesojumu.”²²

3. nodaļa. Demokrātiska republika

Atsevišķās tautas pieņemtās konstitūcijās var atrast pantus par lo-teriju vai alkoholisko dzērienu aizliegšanu, kas nosaka galvenos sodu veidus, darba dienas ilgumu, ierēdņu algas un daudzus citus jautājumus. Konstitūcija pārvēršas mazā likumu kopojumā, un tāpēc var runāt jau par tautvaldības spiedienu uz tautas pārstāvniecību, par likumdošanas un satversmes varu saplūšanu.²³ Tiešās demokrātijas īstenošana republikā notiek referenduma un tautas iniciatīvas ceļā, taču to veidi mēdz būt dažādi.

2. Referendums un plebiscīts. Referendums un plebiscīts ir tautas nobalsošanas īstenošanās formas. Katrai no tām ir savi apakšveidi: fakultatīvais, obligātais, informatīvais, konsultatīvais u.tml. Vārds “referendums” cēlies no latīņu valodas vārda *referendum* – tas, kas jāpaziņo. Tomēr pastāv arī uzskats, ka jēdziens “referendums” nāk no senajām Šveices tiesībām. Ja Šveices kantonu delegātiem nebija attiecīgu instrukciju, viņi nepieņēma lēmumus, bet gan balsoja *ad referendum*, tas ir, rezervēja saviem vēlētājiem tiesības galīgi un brīvi izteikties.²⁴ Dažās valstīs ar referendumu apzīmē jebkuru balsošanu neatkarīgi no balsošanas sekām, tomēr referendums tradicionālā izpratnē nozīmē juridiska spēka piešķiršanu kādam jautājumam, nevis mandātam. Konstitūcijās un juridiskajā literatūrā ir sastopams jēdziens “plebiscīts” (*plebiscitum* – tautas lēmums), kas stilistiski nav sinonīms referendumam, bet juridiski šiem abiem jēdzieniem var nebūt nekādas principiālas atšķirības.

Plebiscītu var aplūkot divējādi:

– par plebiscītu sauc referendumu, kas notiek par valstij vai reģionam ārkārtīgi svarīgiem jautājumiem (pievienošanās kādai valstij, atbalstu esošajam režīmam utt.);

– autoritārus režīmus dažkārt raksturo kā plebiscitāras vadoniskas demokrātijas.

Referenduma un plebiscīta nošķiršana ir sastopama ne tikai doktrīnā, arī praksē ir nostiprināta atšķirība starp šiem jēdzieniem. Tāpēc nevar neminēt, ka Brazīlijas Federatīvās Republikas Konstitūcija nodala referendumu no plebiscīta, kaut gan šos jēdzienus “neaizpilda ar saturu”. Brazīliešu valststiesībnieks prof. A. de Moraess raksta, ka ar plebiscītu tiek saprasts process, kurā pilsoņi īsteno savas politiskās tiesības, balsojot par kādu jautājumu, lai tas tiktu apspriests Nacionālajā kongresā.

Savukārt referendumu piemēro tad, kad nepieciešama kāda valstiska akta ratifikācija pēc tā pieņemšanas vai tā atcelšanai.²⁵ Krievu tiesību teorētiķis F. Kistjakovskis, rakstīdams par referendumiem Šveicē, tos dēvē par plebiscītiem, jo plebiscīta jēdzienu viņš uzskata par referenduma sinonīmu.²⁶ Referendumu var uzskatīt par efektīvu, leģitīmu mehānismu, ar ko iedarboties uz netiešo demokrātiju, tas ir, pret parlamentu. Turklāt referendums var kalpot arī par līdzekli, kā apiet parlamentu, ja tā izsludināšana pieder pie valsts galvas diskrecionārajām pilnvarām, kā tas ir Francijā.

Otrs tiešās demokrātijas īstenošanas veids ir tautas iniciatīva.

3. Likumdošanas iniciatīva. Ar tautas likumdošanas iniciatīvu juridiski saprot noteikta vēlētāju skaita tiesības griezties likumdošanas iestādē ar priekšlikumu izdot kādu likumu. Parlaments šo priekšlikumu nevar ignorēt un tam šis priekšlikums ir jāizskata. Ja parlaments šādu tautas priekšlikumu noraidītu, tad iesniegtais projekts nododams tautas nobalsošanai.²⁷ Tradicionālā izpausmē, kas raksturīga Šveices Konfederācijai un tās kantoniem, šo tiesību vēlētāji var īstenot divējādi:

- vēlētāji var iesniegt parlamentā izstrādātu likumprojektu vai
- vēlētāji var iesniegt parlamentā priekšlikumu par kāda likuma grozīšanu vai pieņemšanu, norādot tikai šādu grozījumu vai jaunizstrādājamā likuma svarīgākos principus.²⁸

Latvijā ir pārņemtas tikai pilnīgi izstrādāta Satversmes grozījumu projekta vai likuma projekta iesniegšanas tiesības. Noteikta vēlētāju skaita likumdošanas iniciatīva nevar tikt identificēta ar visas tautas gribu, un šai vēlētāju grupai nav tiesību runāt visas tautas vārdā. Tautas griba tieši izpaužas tikai referendumā vai tiešās vispārīgās vēlēšanās. Tautas griba konkrētos jautājumos top zināma tikai pēc referenduma vai vēlēšanām. Tikmēr, kamēr tauta referendumā nav izteikusies pretēji parlamenta gribai, uzskatāms, ka parlaments kā demokrātiski ievēlēta tautas pārstāvības institūcija netieši pauž visas tautas gribu un parlamenta viedoklis atzīstams par saskanīgu ar tautas vēlmēm.²⁹ Tāpēc Satversmes 78.p. gadījumā korektāk būtu runāt par vismaz vienas desmitdaļas vēlētāju, nevis par visas tautas likumdošanas iniciatīvu. Atšķirībā no Lietuvas Republikas, kur noteiktas vēlētāju grupas likumdošanas iniciatīvas un parlamenta uzskatu nesaskanēšanas gadījumā priekšroka tiek dota Seimam kā visas tautas ievēlētam parlamentam, Latvijā

3. nodaļa. Demokrātiska republika

Saeimas un vēlētāju grupas uzskatu atšķirību par konkrēto likumprojektu atstāj visas tautas izšķiršanai tautas nobalsošanā, balsošānu rīkojot par vēlētāju iesniegtā projekta apstiprināšanu. Lietuvā savukārt Seimam tikai ir jāizskata šāds vēlētāju iesniegtais projekts. Kombinējot noteiktas vēlētāju daļas iniciatīvu un referendumu, dažās valstīs ir radīta iespēja atlaist parlamentu tautas nobalsošanas ceļā pēc noteiktas daļas vēlētāju vai arī valsts galvas iniciatīvas.³⁰

IV. Republikas jēdziens

Pēc valsts apvērsuma Polijas valsts atjaunotājs maršals J. Pilsudskis pasludināja savu Polijas valstiskuma redzējumu. “Tāpat kā pār mums ir viens Debesu Tēvs, tā tautai ir kopēja māte – poļu republika.”³¹ Poļi apzīmē savu valsti par republiku, un ar šī jēdziena lietojumu ir saistāma vēsturiska īpatnība. Poļi lieto *Rzeczpospolita Polska*, un vārds “*rzeczpospolita*” ir pārņemts no latīņu valodas *res publica*. Līdz ar to Polijā ar vārdu “*rzeczpospolita*” apzīmē savu valsti, bet, runājot par citām valstīm, tiek lietots pierastais vārds “republika”³²

Romas tauta, *populus Romanus*, nodibinot demokrātiju, radīja valsti, kuru pati pārvaldīja. Tieši šī iekārta radīja jēdzienu “republika” – *res populi*, *res publica* ir valsts, kas pieder tautai, tautas valsts.³³ *Res publica* ir Romas republikas laikā radies apzīmējums, kas vēlāk kļuvis par jebkuras valsts apzīmējumu. Šobrīd gan tiek lietota vārda “republika” šaurākā izpratne kā pretstats monarhijai,³⁴ jo republika vēsturiski radās kā monarhijas antipods.

18.–19. gs. republikāniska valsts pārvalde tika uzskatīta par demokrātiska politiskā režīma garantu, jo tajā visi valsts varas institūti tiek formēti vai nu vispārējās tautas vēlēšanās, vai arī tos izveido tautas ievēlēts parlaments un prezidents.³⁵ Tā, vārds “republika” VFR Pamatlikuma 20.p. izpratnē nozīmē atteikšanos no monarhijas un valsts galvas, kas tronī kāpj mantošanas ceļā.³⁶ Republikā augstāko valsts varu īsteno uz laiku ievēlētas valsts varas institūcijas, bet par valsts varas vienīgo avotu tiek atzīta tauta.³⁷ Republikai ir jābalstās uz vairākuma un legalitātes principiem, kas visvieglāk aizskarami ar dogmatiskām ideoloģijām un radikālismu, kurš ir pretrunā ar republikas ideju un vērsās pret republikānisku valsts iekārtu, rodot savas saknes ārpus vienlīdzīgu pilsoņu

sabiedrības. Radikāli vēršas pret likumu, tiesībām un vairākuma gribu. Mazākumam ir tiesības pretoties noteiktām darbībām, taču tie nedrīkst diktēt visu kopīgo politisko kursu.³⁸

20. gs. dominē republiku veidošanās tendence: gadsimta sākumā Eiropā bija tikai trīs republikas, tagad 22 Eiropas valstis uzskatāmas par republikām, pasaulē no apmēram 200 valstīm vairāk nekā 140 ir republikāniska valsts pārvalde.³⁹ Tomēr tas nenozīmē, ka, ja valsts nosaukums ir republika, tad tā atbilst visiem augstajiem kritērijiem. Modernajā pasaulē raksturīgi republikas veidi, aiz kuriem slēpjas vienpersoniski diktatori, vadoņi un huntas, sevišķi daudz šāda veida “republiku” ir Āfrikas, Latīņamerikas un jaunās demokrātijas zemēs. Mobutu Sese Seko, Pinočeta, Grieķijas “melno pulkvežu” un citi režīmi arī sevi uzskatīja par demokrātiskām republikām. Šāda tipa republikas maz atšķiras no absolūtajām monarhijām, kur, neraugoties uz tautas vēlētu parlamentu un formāli neatkarīgu tiesu varu, prezidents ir neierobežots valdnieks un valsts līdera maiņa notiek iepriekšējā prezidenta nāves dēļ vai valsts apvērsuma ceļā. Tāpēc Vācijā vārdam “republikānisks” ir ne tikai nozīme ‘nemonarhistisks’, bet ar to apzīmē arī tautas valsti, antidiktatorisku iekārtu. Republika nozīmē to pašu, ko brīvvalsts, kā dažas zemes sevi dēvēja Veimāras republikas laikā un kā tas šobrīd noteikts Bavārijā, Saksijā un Tīringenē.⁴⁰

Demokrātiska republika ir iekārta, kas neļauj attīstīties stihiskai tiesīmei pēc brīvības, bet kalpo tai, veicina brīvības pacēlumu un uzplaukumu līdz pat vienlīdzīgai sociālo labumu sadalei, vienlīdzīgām vēlēšanām, vienlīdzīgai valsts amatu pieejamībai, kā arī vienlīdzīgām tiesībām uz izglītību, īpašumu un dalību politiskās gribas formēšanas procesā.⁴¹ Demokrātiska republika nozīmē valsti, kurā valsts vara atrodas visas tautas, nevis šauras grupas rokās.⁴² Republikā pārvalde tiek īstenota ar valsts iestāžu starpniecību, un demokrātiska republika kā modernā valsts balstās uz brīvības principa un reizē arī uzskata, ka ar brālību vien nepietiek, lai saglabātu šo vienlīdzību, jo cilvēku spēju un spēku atšķirības ir nenovēršamas. Tas gan nekavē tiem sadzīvot, jo brīvība ir jānodrošina ne ar varas noliegšanu, ne ar abstraktu ideju īstenošanu vai visu šķēršļu laušanu ceļā uz patiesa humānisma pašīstenošanos, bet gan ar uz valdīšanas varu pretendējošo spēku tiesisku organizāciju.⁴³

Republikas jēdzienam ir divi skaidrojumi, kas vienlaikus kalpo kā kritēriji valsts klasificēšanai par republiku. Republikas galvenā pazīme ir tā,

3. nodaļa. Demokrātiska republika

ka valsti nav dinastiju vai ar kādu dinastiju saistīta valsts vadītāja. Plašāk republikāniska valdīšana raksturota “Federālistā”, uzsverot būtisku principu: visa vara tieši vai netieši nāk no tautas, bet to īsteno atsevišķas personas, kas izpilda amatu pēc vienošanās noteiktu laiku periodu vai kamēr to uzvedība ir nevainojama. Nepieciešams kritērijs ir šo personu tieša iecelšana amatos pēc tautas gribas vai arī netieša iecelšana kā tiesnešiem. Būtisks nosacījums ir amata izpildīšana noteiktu laiku, bet attiecībā uz tiesnešiem tiek pieļauts izņēmums – kamēr to uzvedība ir nevainojama.⁴⁴

Ar jēdzienu “republika” saprot valsti, kam ir saistoša kopējā labklājība un tiesisks valstiskums. Tā ir otra izpratne par republiku, kas būtībā papildina pirmo. Šajā nozīmē I. Kants par republikānisku uzskatīja valsti, kas dibināta uz cilvēku brīvību un līdztiesību un sākotnējās konsensa idejas starp tiem, kurā visi saistīti kopējā likumdošanā un izpildvara ir šķirta no likumdevēja.⁴⁵ Daudzi autori ar jēdzienu “republika” saprot gandrīz jebkuru valsti vai vismaz valsti, kas nav izteikti monarhistiska vai totalitāra, tādējādi uzsverot republikas izpratnes formālo pusi. Republikas formālajā izpratnē svarīgi ir tikai tas, vai vara formāli nāk no tautas, kas pieļauj gandrīz visas valstis atzīt par republikām. Pareizāk gan būtu lietot materiālo kritēriju, pēc kura par republiku klasificē tikai tādu valsti, kas atbilst noteiktiem kritērijiem un kur patiešām notiek šo kritēriju īstenošanās.

Republikāniskas iekārtas principi ir šādi:

- republikā visa vara nāk no tautas;
- valsts varas augstākās institūcijas tiek tieši vai netieši vēlētas;
- augstāko valsts varas institūciju amatpersonas tiek pārvēlētas ik pēc noteikta termiņa vai amatpersonu atrašanās amatā ir saistīta ar nevainojamu uzvedību;
- indivīda brīvība, vienlīdzība, brālība;
- varas dalīšanas princips.

V. Republika, monarhija un demokrātija

1. Nošķiršanas kritērijs. Lai arī sākotnēji republikas radās kā absolūto monarhiju pretmets un iezīmējās kā tautas iesaistīšanās valsts pārvaldīšanā, mūsdienās šī antagonistiskā pretruna Eiropas kontinentā ir izzudusi. Republikas un monarhijas pretnostatījumu uzsāka I. Kants.